

A Tihanyi alapítólevél *ecli szórványáról.** A Tihanyi alapítólevél kutatástörténetének talán egyik – ha nem a leginkább – homályba burkolózó birtokleírása az *ecli* révénél kezdődő erdőbirtok. Homályba burkolózó, hiszen mind a benne említett magyar szórványok egy részének (*ecli*, *fidemsi*, *asauuagi*, *lopdi*) végső etimológiai szerkezetére vonatkozóan, mind az etimológiailag transzparens helynevek (*aruk tue*, *bagat mezee*, *Opoudi*) tekintetében, s ezáltal a birtoktest topográfiai azonosításában is igen sok kétely maradt. Pedig az azonosítás (mai helynevekkel való megfeleltetés) gyümölcsöző lehetne az etimológia feltárása számára is (vö. BÁRCZI 1944: 315).

Az eddigi lokalizálási kísérletek a *fidemsi*¹ szórványnak későbbi oklevelek hasonló adataival való megfeleltetések alapján történtek. CSÁNKI a szórványt az 1264: *Fedemus* in magna insula, 1295: Terra *Fedemus*, 1518: Predium *Fedemes* adatokkal azonosítva a helyet a Csepel-szigetre helyezi (3: 327). BÁRCZI e véleményét látszólag nem osztja: „későbbi adatok nem említik, hogy az apátságának a Csepel szigeten birtoka volna”, ill. „*fidemsi* csepelszigeteki fekvése nem tekinthető biztosítottnak” (1951: 45), egy lappal előbb mégis efelé hajlik: „*fidemsi* földrajzi helye bizonytalan [...] elhelyezése igen nehéz; talán a Csepel szigeten” (i. m. 44).

Vele szemben ERDÉLYI *fidemsi*-t az 1211-es TÖ.-ban szereplő *Fede ~ Fedeh* faluval, és az 1092-re hamisított, valójában XIV. századi oklevél *Fede ~ Fedeh*, illetve *Fiden* (vagy *Fideu*, DHA. 284) ~ *Fyden* Tolna megyei településnévvel kapcsolja össze, és a faddi birtok közvetlen szomszédságába, a Duna mellé helyezi (PRT. 10: 11, 420). (A két település[név] egymáshoz való viszonyához lásd: BÁRCZI 1951: 45, HOFFMANN 2007: 230). Végső soron ez utóbbi azonosítást tartja valószínűbbnek HOFFMANN ISTVÁN is (2007: 234), azzal a megszorítással, hogy a TA. birtokleírása – bár megengedi a településnévi feltevést –, a helyet mégis inkább mikronévnek mutatja (231).

A „portus *ecli*” mindkét azonosítás esetében dunai rév lenne, mindazonáltal furcsa, hogy a *Duna* makronevet az oklevél szövege nem említi, holott a Balatonnal érintkező szinte valamennyi birtok leírásában szerepel a tó neve, illetve az arra való explicit utalás (vö. HOFFMANN 2007: 232).

* A TA. saját helyesírását követve a szóalakot kisbetűvel írom.

¹ A *fidemsi* : *Fedemes* településnévi azonosítás bizonytalan pontjaira HOFFMANN ISTVÁN mutat rá: 2007: 231–2, vö. ugyanitt a 103. és 105. jegyzet.

Az utóbb említett hamis oklevél *Fede* falura vonatkozó leírásában a „cum silvis *Aklas*” szövegrészletet találjuk. MEZŐ ANDRÁS – a helynévben nyilván az alapítólevél *ecli* szórványát látva, és a helyet a mai *Aklós* mikronévvvel azonosítva (TMFN. 114) – a települést a Tolna megyei Keszőhidegkút környékére helyezte *Fedő* alakban (2003: 283–4). A mai *Aklós* a Kapos folyó mellett fekszik, így „*ecli réve*” topográfiailag a Kapos átkelője lehetne, az *ecli* > *Aklós* hangtörténeti megfeleltetés azonban igen sok kérdést vetne fel. Mindazonáltal MEZŐ feltevése annyiban mutat előre, hogy *fidemsi*-n túl további szórványt is felhasznál az azonosításra.

Ezen a nyomon továbbhaladva talán a fenténél kevesebb problémát jelentene a szintén Tolna megyei *Akalacs(pusztá)* toponimával (TMFN. 200. vö. 187) történő azonosítás. Nemrégiben KUN PÉTER elemezte a helynév besenyő eredetét (2005: 45). Véleménye szerint a szó az *aq* 'fehér' és *ala* 'tarka; gyors, kitaró paripa' elemekre vezethető vissza, a *-cs* (< *-s*) pedig kicsinyítőképző. E helynév – ha az etimológia helyes – mind történetileg (X. század utolsó harmada), mind topográfiailag (Paks és Bikács határa) vonzó lehetne a TA.-beli *ecli*-vel történő azonosítás számára, a hangtani egyeztetés – bár némiképp egyszerűbbnek tűnik, mint a fenti, *Aklós*-sal való egybevetés – mégsem problémamentes.

Mindezek az azonosítási kísérletek arra mutatnak, hogy végső soron sem *fidemsi*, sem *ecli* nem vezet el az erdőbirtok megnyugtató azonosításához, és nemigen teszik lehetővé a többi kapcsolódó helynév elhelyezését. (Megjegyzem, hogy e két szórványt félretéve a korábban elhanyagolt *bagat meze* és *lopdi* azonosításával, illetve ehhez kapcsolódóan a *caput p&re* kifejezés lehetséges értelmezésével újabb azonosítást kíséreltem meg: SZENTGYÖRGYI 2008: 259–66.)

Mint említettük, MEZŐ helynév-azonosítása az egyetlen magyar szórványt felhasználó megfeleltetéseken (HOFFMANN *fidemsi* mellé a *magna via* azonosítását kapcsolja: 2007: 233–4) annyiban mutat túl, hogy az *ecli* szórványt is figyelembe veszi. A *portus ecli* kifejezés azonban – mivel etimológiája sem kétségtelen – nemigen könnyíti meg a birtoktest azonosítását.

A *portus ecli* kifejezés mögött 'Ecli réve' vagy 'Ecli-rév' értelmezés sejthető, amennyiben az *ecli* szórvány valóban személynévből származó helynév. Ezt a szakirodalom egybehangzóan – kiegészítésekkel, de lényegében lánchivatkozásként – állítja (vö. MELICH 1914: 152; JAKUBOVICH 1927: 235; BÁRCZI 1951: 44; ZELLIGER 2005: 36; HOFFMANN 2007: 233; 2008: 15). MELICH szerint a TA.-beli *ecli* „ma Ekel volna” (1914: 152), a szórványt a Komárom megyei (Csallóköz, ma: Okolična na Ostrove, Szlovákia) *Ekel* településnév adataival (lásd: CSÁNKI 3: 493, 497, 498) állítja párhuzamba, mely minden valószínűség szerint személynévi eredetű (vö. FNESz. *Ekel*). JAKUBOVICH a nevet az ófelnémet *Agil* törzsnévből (annak kiterjedt családjából) származtatja, melynek magyar adatai – véleménye szerint – az „*Ekli-Ekl-Ekül-Ekel* lassú fejlődésen keresztülment személy-, nemzetiség- és helyneveink” (1927: 235; a német névalakokhoz vö. még: BÁRCZI 1951: 44; FNESz. *Ekel*). Helynévként a TA.-beli *ecli* mellett „a többi helynévi adat a komárommegyei ma is meglévő *Ekel* helynévre és *ekli* pusztára vonatkozik” (JAKUBOVICH 1927: 235). Vö. 1229, 1247 k. [...] 1425: *Ekly*, 1261 [...] 1487: *Ekl*, a XV. században még: *Ekled*, *Ekle*, *Elk*, *Ekel*, *Ekell* (adatok: CSÁNKI 3: 498). A nemzetségnévként említett adat ugyancsak e helynévvel áll kapcsolatban (a vonatkozó adat: 1243: possessionum *Ekly* ... in comitatu Komaromiensi ... Morthonos de genere *Ekly*, JAKUBOVICH 1927: 235).

BÁRCZI néhány helynév azonosításának nehézségét abban látja, hogy „a régi helynév több azonos hangzású mai helynévhez fűzhető, s a zavarnak oka éppen az, hogy több ilyen helynév is van (pl. *ecli*)” (1944: 315). Bár éppen a példaként hozott *ecli* esetében nem tér ki

több ilyen nevű helyre, megjegyezzük, hogy a csallóközi *Ekel* (és *Ekli puszta*) mellett találunk *Ekel* falut, illetve birtokot (1325, 1448: *Elk*, 1357: *Ekl*, 1368: *Ekly* 1387: *Ekel*) Vas megyében: Pápoc határában a Rába mellett feküdt (CSÁNKI 2: 746), illetve – ha ide vonható – Szatmárban: 1237/1388: terra [...] *Ekkul* nomine in comitatu Zathmariensis [!] (ÁSz. *Ekul*). Mindazonáltal a BÁRCZI által említett zavar nem a helynévi homonima következménye, hiszen egyik hely sem azonosítható a TA. birtokleírásával.

A (német) személynévi eredet a fenti XIII. (a csallóközi *Ekel*), illetve a XIV. századtól (a Vas megyei *Ekel*) adatolt helyek esetében valószínűsíthető, a név személynévi változatai szintén csak a XIII. századtól állnak rendelkezésünkre, vö. ÁSz.: +1243>1422/1481: *Ekly*, 1220/1550: *Eel* [olv. *Ecl*]; illetve 1265/1358: *Echel*, *Ehelley*, 1250: *Ekel*; 1220/1550: *Ecyul*, +1171/1334 e.: *Ecul*, 1284: *Hekkul*; és esetleg a korábbi 1138/1329: *Ecil* (talán inkább az *Ecilius* névhez vonandó). (Messzire vezet, de nem kizárt, hogy a felsorolt egyes névalakok az *Echelleus*, *Echilleus*, *Ecleus* stb. 'Achilleus, Achilles' görög–latin végződés nélküli változatai.) Mindazonáltal a XI. század közepén egy magyar névadással (a puszta személynévi eredet erre mutatna) német személynévből keletkezett helynevet feltételezni további település- és népiségtörténeti kérdéseket vet fel.

Az sem zárható ki teljesen – szemben a hagyományos helynévi értelmezéssel –, hogy *ecli* itt még személynév, vö. *Péterrév*, *Péterréve*, illetve távolabbi párhuzamként: *Úr réve* (a példák a KMHsz. címszavai, vö. még HOFFMANN 2007: 233). Megjegyezzük, hogy névtipológiaiilag *ecli* még folyónév is lehetne, ilyen magyar nyelvű adatunk azonban nincsen.

Elvben a szószerkezet megengedné a teljes latin értelmezést, eszerint a genitivusban álló *ecli* tag lehetne – a tipológiaiilag gyakoribb, de latinul ritkább településnéven túl – a folyó latin neve, amin a rév található, vö. 1257: in portu *Crysii* (KMHsz.). Ilyen – egy esetleges **Ecli* genitivusból rekonstruálható – latin vagy latinosított folyónevet azonban nem ismerünk (ahogyan ilyen településnevet sem).

Az eddigiekhez egy újabb, paleográfiai alapú értelmezési lehetőséget kívánok kapcsolni. A TA. hiteles példányának lejegyzője (a hasonló betűkapcsolatoktól eltérően) az igen gyakori *qui* betűkapcsolatot (egyetlen kivételtől eltekintve) nem rövidíti. Az egyetlen kivételen – *quicq(ui)d* – jól látható a szabályos rövidítés: a *q* betű fölé húzott függőleges vonal: *q*. A fogalmazványon, illetve a feljegyzéseken lehetett több rövidített írásváltozat. E rövidítés hevenyészettebb írása eredményezheti, hogy a *q* teste és szára elválik egymástól, a felette lévő vonás pedig lefelé hosszabbra is nyúlhat, ilyenformán: „ec|”, ami könnyen félreolvasható. Így nem teljesen elképzelhetetlen, hogy a hiteles példány írója a korábban rövidítve írt *eq(ui)* szót olvashatta és írhatta *ecli*-nek. Ebben az esetben a *portus equi* ('Lórév') névszerkezetileg összevethető a Csepel-szigeti Lóré(v) első előfordulásával: 1264: *portus equorum* (ÁÚO. 7: 506).

A hivatkozott irodalom

ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, Árpád-kori személynévtár (1000–1301). Bp., 2004.

ÁÚO. = WENZEL GUSZTÁV (közé teszi) 1860–74. Árpád-kori új okmánytár I–XII. Pest (később Bp.).

BÁRCZI GÉZA 1944. A tihanyi alapítólevél hangjelölése. Magyar Nyelv 313–30.

BÁRCZI GÉZA 1951. A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Akadémiai Kiadó, Bp.

CSÁNKI = CSÁNKI DEZSŐ 1890–1913. Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–3, 5. Bp.

FNESZ.⁴ = KISS LAJOS 1998. Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2. Akadémiai Kiadó, Bp.

- HOFFMANN ISTVÁN 2007. A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. Kézirat, Debrecen, megjelenés alatt.
- HOFFMANN ISTVÁN 2008. A tihanyi alapítólevél helynévi szórványainak névrendszertani tanulságai. In: HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA szerk., *Helynévtörténeti tanulmányok 3.* Debrecen.
- JAKUBOVICH EMIL 1927. *Viska, Stojaszló és Pécel.* Magyar Nyelv 228–40.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. 2005. *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Debrecen.
- KUN PÉTER 2005. A tolna megyei [!] Akalacpuszta nevének besenyő nyelvi hátteréhez. *Magyar Nyelv*, 45.
- MELICH JÁNOS 1914. *Keresztneveinkről.* Magyar Nyelv 97–107, 149–56, 193–9, 249–55.
- MEZŐ ANDRÁS 2003. *Patrocíniumok a középkori Magyarországon.* Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Bp.
- PRT. 10. = ERDÉLYI LÁSZLÓ szerk. 1908. *A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története 10. A tihanyi apátság története.* Pannonhalmi Szent Benedek-rend, Bp.
- SZAMOTA ISTVÁN 1895. *A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele mint a magyar nyelv legrégebb hiteles és egykorú emléke.* Nyelvtudományi Közlemények 127–67.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2008. *A Tihanyi alapítólevél latin szövege és helyneveinek lokalizálása.* In: BÖLCSKEI ANDREA – N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Károli Gáspár Református Egyetem BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszéke,* Bp. 255–67.
- TMFN. = ÖRDÖG FERENC – VÉGH JÓZSEF szerk. 1981. *Tolna megye földrajzi nevei.* Akadémiai Kiadó, Bp.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2005. *A Tihanyi Alapítólevél.* Bencés Kiadó, Pannonhalma.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF